

ОГЛЯДИ

В.С.Шандра (Київ)

Уортман Р.С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии: В 2 т. – Т.1: От Петра Великого до смерти Николая I / Р.С.Уортман; пер. с англ. С.В.Житомирской. – М.: ОГИ, 2004. – 605, [3] с.: ил.; Т.2: От Александра II до отречения Николая II / Р.С.Уортман; пер. с англ. И.А.Пильщикова. – М.:ОГИ, 2004. – 796, [4] с. ил.

До огляду пропонується книжка американського історика Річарда С. Уортмана, відомого фахівця з російської історії, перу якого належить не одне дослідження. Як на мене, то це чи не найкраще, бо порушує проблеми історії політичної культури, поведінки монархічної влади, символік та церемоніалів російського імператорського дому, питання, яким історіографія до останнього часу майже не цікавилася, відсуваючи його на глибокі задвірки. Таке становище пояснюється не лише політично орієнтованим радянським цензуруванням, а й жорсткою канонізацією теми в дорадянський період. А тому не випадково, що видана у Принстоні 1995 р., книжка цього автора відразу привернула до себе увагу істориків та культурологів, і ось перед нами її російський переклад.

Лише на перший погляд може здатися, що запропонований історико-антропологічний підхід до з'ясування специфічної сторінки в історії абсолютистської монархії в Росії неефективний. Але якщо зважити на те, скільки коштів, часу, інтелектуальних зусиль вимагала підготовка та проведення коронаційних церемоній, процесій, свят, вистав, урочистостей, парадів та інших різних дійств, то переконуєшся, що вони були дійовими та впливовими, і в арсеналі російських правителів, поруч із чисельною армією і чиновницьким апаратом займали далеко не останнє місце. Якими ж вони були, яку мету ставили перед собою їх організатори і чи досягали її, саме це і намагається з'ясувати автор. Щоб зрозуміти неординарність явища, адже імператорська Іспанія чи Пруссія Гогенцоллернів, наприклад, не знала подібних церемоній, Річард Уортман здійснює глибокі екскурси в попередні часи (до Івана III), вдається до деталізацій, культурологічного осмислення символічних форм, їхнього художнього наповнення та естетичного впливу на уявлення самих росіян, учасників театральних дійств, іноземців.

Потреба в цих процедурах полягала, вважає автор, у природі абсолютної влади, право на яку слід було постійно доводити та стверджувати, а особливо у випадку сумнівної легітимності обіймання престолу. Дослідник вказує, що власного авторитету царям бракувало і тому вони шукали зразків верховної влади за межами Росії, в інших монархічних державах, стверджуючи “іноземність” і “чужорідність” російської влади. Для них, як і для пізніших теоретиків офіційної народності, запрошення варягів символізувало первісне прийняття чужої влади російським народом як властивої йому покірності і прагнення порядку.

Уже Іван III, будучи великим московським князем, став претендувати на символічний спадок Візантійської імперії, знищеної турками 1453 р. Одруження з візантійською принцесою Софією Палеолог, яка жила у Римі і дотримувалася західних смаків, ренесансний вигляд Кремля, побудованого італійцями, барокове малярство, регалії імператора Мономаха символізують іноземне, казково-міфологічне походження російської верховної влади. Услід за Іваном III московські князі стверджуватимуть своє право на верховну владу за допомогою міфічних генеалогій. Мотиви цивілізаторської ролі зовнішньої сили надовго стануть пріоритетними в Російській імперії. Всі ці заходи слугували двом цілям: підняти престиж російських монархів до рівня західноєвропейських і максимально збільшити дистанцію між царем і нижчими класами, власними підданими, якими вони правили. Міфи про родовід, наприклад, супроводжувалися зусиллями реалізувати імперську владу над значними територіями та іншими народами. Підкорення Іваном IV Астрахані й Казані не знайшло очікуваного продовження під час Лівонських воєн, але зберегло імперські претензії. Він присвоїв імператорські титули царя і самодержця та перейняв знаки верховної влади у західних монархів, за допомогою яких хотів урівняти своє становище з їхнім. Поняття “імперія” мало декілька взаємозалежних, але різних значень і означало імперську незалежну ні від кого верховну владу, ек-

спансію на неросійські землі та успадковане від візантійського імператора право на захист православ'я. За спостереженням історика, саме тоді слово Русь витісняється поняттям "Росія", підкреслюючи цим самим територіально велику державу.

Для описання індивідуальних способів публічної презентації імператорського міфу Р.Вортман використовує термін "сценарії", через які монархи доносять і нав'язують ті чи інші символи та образи, суть яких полягала у виправданні і насадженні ідеї її винятковості. На думку дослідника, російські монархи використовували той же символічний план, що й західні, мобілізували поезію, мистецтво, архітектуру, церкву, і це давало ім культурно-релігійні та історичні підстави бути абсолютними правителями Росії. Недарма пролог до першої глави ним було названо "Європейський фон".

Ще недавній принцип обрання перших Романових на російський престол, що практикувався після припинення династії Рюриковичів і тимчасово призупинений у правління Лжедмитріїв, хоча й був поновлений Земським собором 1613 р., тепер загрожував їхній абсолютній владі, і тому не міг стати теоретичною основою російської монархії. При коронації М.Романова знову було оголошено про його походження від великого Рюрика, навіть без посилання на перервану спадковість.

Р.Вортман детально зупинився на змінах державних регалій кожним російським монархом і найбільш повно на постаті Петра I, за якого на задній план відійшло мало-переконливе походження династії, зате відбувся корінний переворот у символах влади та її церемоніалах. Внаслідок приєднання Малоросії з Києвом і Білорусії зі Смоленськом зросли нові територіальні імперські претензії. Поняття "Росія" повністю витіснило вживання "Русь".

Після перших військових перемог, не чекаючи, Петро I вимагав особливого пошанування від суспільства, насаджуючи замість візантійських образи барокової Європи, яку імператор намагався наслідувати і в результаті до давніх регалій (шапка Мономаха, скіпетр) додалась корона, порфира, підкладена горностаєм, державний меч, прапор і герб. Прогрес, сучасність, цивілізованість символізували жінки, які вперше у російській історії з'явилися на політичній арені. Із 1724 р. коронувався не лише государ, а й государиня, а обряд коронування, починаючи від Катерини I, здійснювався за європейським зразком.

Складна система придворних ритуалів, церемоній, свят, прийомів і символів стверджувала образ монарха як героя-завойовника, просвітницького лідера, дії якого, схоже, схвалював Бог і суспільство. Вона поєднувалася та змінювалася з характерною для того часу давньоримською символікою, знову запозиченою Петром I від європейських монархів. Вестернізація і модернізація Петра I супроводжувалася, передусім запозиченням символів французьких монархів. За його наказом було знято мірку з версальських садів, щоб перенести їх на російський ґрунт. За його розпорядженням виліплено статую Петра I, зразком для якої послужила статуя Людовіка XVI; подібною до паризької створюється поліція у Петербурзі. Нова російська столиця, за задумом Петра I, мала символізувати презирство до пишноти і розкоші московського двору й демонструвала ідею "регулярності", симетрії, порядку і контролю, які, втім, супроводжувалися величезною виставкою трофеїв, вивезених із Європи диковинок, що стали російським надбанням. А головне, що він цілеспрямовано йшов на створення нової еліти, яка відповідала б його концепції держави, згідно з якою дворяни шанобливо ставляться до государя, мають добрі смаки, поведінку і вишукані манери. Для початку ним було опубліковано "Юности честное зеркало".

Однак, як не проминув зауважити автор, церемонії російського двору лише зовні нагадували версальські, там свавільне дворянство в такий витончений спосіб тісніше підпорядковувалося престолу. У російського ж не було традиції феодалних прав, які слід було применшувати та узалежнювати від престолу. Своім становищем, багатством і впливом воно було цілком зобов'язане державній службі. Від себе додамо, що запропонована Р.Вортманом схема не зовсім прийнятна до взаємин російського імператора та еліти надбаних імперією територій. Тут вона окремо обумовлювалася для знаті кожного історичного регіону, хоча спільні риси також можна зауважити. Шкода, звичайно, що цій проблемі автор приділив так мало уваги.

Петро I, надаючи російській державі подібності із західними адміністраціями, безпосередньо наслідував європейських монархів і переносив в Росію "ренесансний політичний спектакль". Головною церемонією замість коронації стає тріумфальний в'їзд після військової перемоги в столицю. Образ завойовника прийшов на зміну правителя-визво-

лителя, героїзм якого рятує Росію від деспотії і загибелі. Цей петровський сценарій з образом європеїзованого монарха зберігався з деякими видозмінами до Миколи I. На думку історика, саме західноєвропейська концепція закону, адміністративного порядку, формування бюрократичного апарату, спеціалізації й економічного розвитку стали визначальними для з'ясування успіхів монархів у справі перетворень російської дійсності.

Р.Вортману вдалося досить виразно пов'язати чужоземну символіку влади Петра з його колосальними змінами російського державного управління, господарства і культури. Адже за його планами завершилося перетворення російських військ у регулярну армію й засновано флот. А укладена за європейськими зразками та запроваджена в дію "Табель про ранги" сприяла консолідації й зміцненню державних структур, які також створювалися згідно із західними традиціями. Російський імператор не помічав, що подібність форм все ще не дає бажаних наслідків, адже відмінності в соціальній організації, зокрема, зростаюче закріпачення селян, міщан та і дворян, відсутність місцевого самоуправління та освіченого чиновництва не наближають його імперію до Європи.

Під пильною увагою прінстонського дослідника перебувають і факти повернення "загубленої" символіки. Донька Петра I Єлизавета, наприклад, реабілітує коронацію, яка до середини XVIII ст. займає важливе місце у сценарії влади. Адже в "епоху імператриць", супроводжувана сценами залу, палацу, будуаром із фаворитами, вона була вагомим елементом для того, щоб розвіяти сумніви підданих щодо законності їхньої влади.

Р.Вортман постійно порушує питання про те, як змінювалася міфологія і символіка царської влади залежно від політичного і культурного контексту епохи. Образ царя-завойовника видозмінюється на образ мудрої Катерини Великої, просвітницького монарха-філософа і педагога. За сценарієм вона зображалася імператрицею-богинею, що спустилася з небес і принесла із собою золоту епоху людства. Кожний монарх, вступаючи на трон, прагнув певною мірою скорегувати курс і політичну символіку свого попередника. Кожен із наступних сценаріїв історик розглядає як відмову від попереднього, як певний акт завоювання російського життєпростору. Ось чому Єлизавета Петрівна правила "радісно", Катерина II "мудро", на зміну її псевдоантичному стилю прийшов прусський стиль Павла I, із суворою дисципліною та навчанням солдат і чиновників абсолютному послуху. Наступна епоха "ангела на троні" Олександра I супроводжувалася сценарієм доброго і лагідного монарха, який править підданими, піклуючись про їх загальне благо.

До того ж сценарії влади й публічні їх представлення супроводжувалися підтримкою старих міфів і створенням нових. "Добрі" царі чергувалися із "суровими", "патріотичні" із "західниками". Шляхом фіксації чисельних подій автору вдалося пояснити, як міф трансформувався у сценаріях влади і наскільки був залежним від історичного контексту. На фоні цілісної картини він довів, що монархам потрібна була цілісна система міфів та ритуалів, щоб не лише сповна легітимізувати владу, а надати їй святості й запевнити підданих, що підкорятися їй слід не лише за страх, а й за совість.

Обростали міфами переможні війни й обставини приходу кожного імператора до влади. Так, автор зупиняється на Миколі I, який використав повстання декабристів, щоб поновити образ "завойовника", хоча цей імператор, на думку автора, став останнім носієм цілісної монархічної харизми. Ганебна поразка у Кримській війні, невтішні наслідки Паризького договору, корумпованість російської адміністрації, слабкість фінансової системи позбавила владу міфологічних і ритуальних основ. Кризи, що накопичувалися, змушували поступово включати народ у сценарії влади, в яких імператори, спираючись на власний інтелект, завойовували довіру нації. Олександр II вдавався до урочистого відкриття пам'ятників, присвячених історичним подіям, зокрема, найбільш грандіозному з них – тисячоліттю Росії у Новгороді (1862 р.). Однак найбільше позиція імператора зміцніла внаслідок рішучого придушення ним Січневого польського повстання 1863 р., коли російське суспільство згуртувалося в підтримці уряду.

Попри все, центральне місце в книжці все ж відведено аналізу проблеми переробки форм презентації: як із іноземних моделей російські імператори перейшли на міф, що мав символізувати національний характер монарха. Автор стверджує, що нездатність міфу європейського походження захистити ідеали і соціальні практики самодержавства в царювання Олександра II змусили Олександра III покласти в основу образу влади національну символіку. Старі сценарії оновлювалися такими церемоніями, як поїздки по країні, відвідування селянських осель із демонстрацією любові і прив'язаності народу до імператорів. Нове значення в репрезентації монарха набули релігійні церемонії, і серед

них хресні ходи, що демонстрували національну роль православної церкви. Коронація набула символу єдності не лише Петербурґа (західного блиску) і Москви (давньої святості), а й еліти з народом, який раніше перебував поза міфом – в області перебігу повсякдення. У коронаційній процесії брали участь також представники етнічних еліт із тим, щоб вони побачили пишність, розкіш і процвітання імперії. Як зауважив дослідник, на коронації, наприклад, Олександра II, у процесії брали участь делегації від башкирів, черкес, татар, вірмен, грузинів, які були зодягнуті у пишні і барвисті національні костюми, що мало свідчити про зміцнення зв'язків між азіатськими народами і російським царем.

Якщо Микола I допустив народ до участі у своїй коронації і поклонився йому тричі, як у “давній традиції”, то Олександр II включив у свій супровід представників від селянства. Волосні голови – по одному від кожної губернії, Царства Польського, Великого князівства Фінляндського – ішли слідом за кавалергардами, пажами і церемоніймейстерами. Якщо раніше до участі у святі запрошувалися чиновники перших чотирьох класів, то тепер двері коронації відкрилися ширше – і для спадкових дворян столиці разом із дружинами й доньками, і для повітових предводителів дворянства. А сільські старшини підносили імператору хліб-сіль на срібних підносах, куплених на кошти селянства. Микола II запропонував ще одну, нову церемонію – неформальні зустрічі царя із простими людьми і масові “історичні” урочистості, що мали засвідчити тісні зв'язки царя з народом та вказували на його претензії на спадок російського героїчного минулого як лідера нації.

Отож, починаючи від 1855 р., на думку дослідника, фокус сценаріїв зміщується з демонстрації зв'язків між монархом та елітою на демонстрацію етнічної й духовної єдності монарха з російським народом, під яким розумілося, перш за все, селянство, фіктивна ідентичність з яким віддаляла монарха від європеїзованої освітою еліти. Згідно з цією теорією, російський народ відрізнявся відданістю й вірністю своїм государям, на відміну від європейських народів, схильних до революцій і соціальних конфліктів. Стара уваровська доктрина офіційної народності набула другого життя і була використана Олександром II під час проведення селянської, судової і земської реформи. Однак запровадження елементів європейського громадянського суспільства призвело, як вважає дослідник, до незадоволення урядом, кульмінацією якого стало вбивство імператора у березні 1881 р. Саме воно переорієнтувало інтернаціональну культуру російського самодержавства у рамки нового міфу.

Перетворення “першого європейця” в “першого росіянина”, за Річардом С.Вортманом, відбувалося двічі – за Миколи I і Олександра III. Останній уже не був європеїзованим імператором, а набув образу найбільш російського з усіх росіян. Запозичена у слов'янофілів ідея, що допетровські часи можуть бути зразком єднання царя з народом, стала виправданням застосування сили для збереження цієї єдності та усунення невластивого їм елементу – європеїзованої інтелігенції. На думку американського автора, несподівана смерть Олександра III стала тією межею, після якої, незважаючи на всі спроби Миколи II, і зокрема, зміцнення ідеї спорідненості, що засновувалась на спільній ворожості до освіченого суспільства й інтелігенції, а також на містичній вірі в Бога, втримати традиційні цінності самодержавству не вдалося: монархія стрімко дискредитувалася в очах суспільства.

“Сценарий влади” Р.Вортмана – повномасштабне історичне дослідження, на сторінках якого перед читачем проходять картинка за картинкою живописні образи російських монархів, які уособлювали верховну владу. Ці образи, створювані через особливу систему знаків із тим, щоб набути в очах своїх сучасників, власних підданих, додаткової ваги. Автор дійшов висновку, що російська монархія була сповнена притаманної їй політичної культури, в якій панував міф, підпорядкований відповідній меті. Різноманітні зовнішні його прояви – основа роздумів американського автора, причому, в центрі уваги перебуває не дослідження сутності подій, а його символічні зовнішні форми, із власним змістом та призначенням, власною естетикою, які разом з іншими факторами сприяли довготривалості російського самодержавства. Як з'ясував історик, його сакральне коріння прив'язувало підданих до престолу так само, як чини, ордени і жалування за державну службу, втягуючи еліту до політичного життя імператорського двору. Ті, хто перебував у найближчому оточенні монарха, повинні були постійно відчувати переваги сильного монарха, його вищу зверхність.

Одночасно з цим розширення проблематики дослідження за рахунок історико-антропологічного підходу, використання методології та понятійного апарату суміжних дис-

циплін значно поглибили обґрунтовані узагальнюючі висновки. А широке залучення елементів гуманітарних наук, зокрема, культури, мистецтва, живопису, архітектури, літератури перетворює прочитання тексту книжок в особливе інтелектуальне заняття, і надає йому естетичної насолоди та особливого задоволення. До того ж читач отримує унікальну можливість познайомитися із сімейним життям монархів, їх вихованням, освітою, їхніми уподобаннями, що завжди викликає підвищений інтерес. Особливо яскраво та переконливо вдалося автору відтворити юність сина Олександра II, цесаревича Миколи, якого готували до престолу і який отримав чи не найкращу освіту з-поміж усіх імператорів. Однак його смерть через захворювання на менінгіт спинного мозку 1865 р. обірвала сподівання не лише імператорської родини, а й усєї освіченої еліти, яка доклала масу зусиль, щоб мати на престолі по-європейськи освіченого монарха.

Блискуче написана книжка про “сценарії влади” захоплює безліччю деталей, жаровою поетичністю образів, описом пишних картин буття і правління російських монархів. Автор книжки, досліджуючи російську політичну культуру, вдало використав поведінку монархів і сценарії влади, яким надавав значення своєрідного інструментарію пізнання глибинної сутності російського самодержавства. Це свідчить про те, що історик, не вдаючись до захоплення різними модними теоріями, не виписуючи нових “парадигм” історичного пізнання, таки впорався із поставленим завданням.

Більше того, читаючи про “несправжність” життя російських імператорів, час від часу ловиш себе на невиразній, майже дитячій, засвоєній із казок, думці, чи знайдеться той, хто скаже, що король голий? І на це просте питання Р.Вортман дає непросту відповідь. Сценарії викликали співчуття у тих, хто хотів вірити або мав від них особисті вигоди. Уперше ж збунтувалися російські дворяни 1730 р., коли намагалися відкинути петровський міф, згідно з яким імператор проголошувався головним рушієм цивілізаційного прогресу. Наступними стали декабристи, які не бажали вбачати в імператорові вище втілення держави і після 14 грудня 1825 р. віра в сценарії влади стала справою вибору дворянства. Хоча Микола I пояснив провал повстання особливим духом російського народу, який зберіг відданість своєму цареві. Цей перелік може продовжити інтелігенція 1840-х рр. – ті ж дворяни, які закінчили російські університети й оволоділи німецькою ідеалістичною філософією та набули нового уявлення про істину. Реформа 1861 р. також стала випробуванням для дворянства, яке почало висловлювати незадоволення неповною виплатою їм коштів за землю селянами. Лідерів дворянської опозиції, які вимагали представницьких органів для відстоювання власних інтересів, підтримали представники радикальної інтелігенції, яких Олександр II вважав недостатньо освіченими, щоб надати їм конституційну форму правління. Із часом соціальна планка тих, хто свято вірив у відданість народу імператорам, опускалася все нижче і нижче.

Зрештою, після прочитання цієї праці стає зрозумілим, чому так довго проіснував міф імператора (чи й продовжує жити?) у різних соціальних зрізах російського суспільства. І все ж залишається одне малоз’ясоване питання – хто ж творив символічні образи, пропонував сценарії для влади, збагачував імператорів новими ідеями, бо їх автори також варті уваги. Але відповідь на це, напевно, вже дасть нове дослідження.

Г.Д.Казьмирчук (Київ)

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. X. – К.: Інститут історії України, 2005. – 296 с.

Період XIX – початку XX ст. є одним із найважливіших і, водночас, одним із найменш досліджених у сучасній українській історичній науці. У цей час, власне, і відбулося становлення України як геополітичної одиниці, завершилося формування національної самосвідомості української нації, зростали економіка, науковий і технічний прогрес.

У радянський період XIX – початок XX ст. розглядалися як доба, що безпосередньо передувала перемозі соціалістичної революції, тому всі події так чи інакше прив’язувалися до революційного руху, який мав увінчатися тріумфальною ходою більшовиків. Перед сучасними істориками стоїть нелегке завдання переосмислення цього періоду та переходу до поліваріантного бачення історичного процесу. Такий перехід не є справою